Téglás János

Séta Káp isten bölcsője körül

Néhány megjegyzés Babits és Erdélyi József kapcsolatáról

I.

1934. augusztus 18-án, szombaton vendégség van az esztergomi hegyi lakban. A költő házaspár a Fürdő Szállóban pénteken rendezett nagysikerű Babits-est szereplőinek egy részét hívta meg ebédre. Itt van Medgyaszay Vilma sanzonénekesnő, Horvát Henrik műfordító, Simonffy Margot előadóművész és férje, marosjárai Rosnyay György mérnök. A teraszon feltálalt menü kacsasült párolt vöröskáposztával.

„Az előző esti siker jókedvre hangolta a költőt: mosolygott, tréfált, diákos fiatalsággal beszélt" – így emlékezett vissza a látogatásra Simonffy Margot 1941-ben, majd elmeséli azt is, hogy a házigazda milyen történetet fűzött a terítéken szereplő ételhez:

„– Káposzta… Káp hozta! úgy-e így tartja a tréfás szólás-mondás? – nevetett–, ki volt ez a Káp? Minden bizonnyal az ősmagyarok valamely földművelési, vagy természeti istene. Mert nem vált-e a töltött káposzta nemzeti ételünkké? Egy nemzeti isten ajándékozhat csak ilyen ételt kedves magyarjainak…" - Aztán jóleső érzéssel hozzáteszi még a művésznő a következőt is: - „Ott rögtönözte az asztalnál, ebéd közben, kis remekét: a Káp isten című tréfát. Tanúi lettünk annak, hogyan születik egy könnyű és könnyed Babits mű." (R. Simonffy Margot, Az élő vers, in: Babits Emlékkönyv, szerk. Illyés Gyula, Bp., 1941, 243-246.)

Az írás ötlete azonban nem a vidám hangulatú ebéden született, Babits csak felelevenítette a Pesti Naplóban egy évtizeddel korábban, 1924. október 5-én megjelent „nyelvészeti értekezés"-ének néhány humoros gondolatát.

A költő ebben a cikkében azzal magyarázta a Káp isten keletkezését, hogy a műkedvelő nyelvészek példájára – akiknek a szófejtő munkássága nyomán „minden kis szó csodálatosan kihajt", elhatározza, hogy ő is kísérletet tesz az etimologizálásra. Elsősorban „egy fiatal költő: a legkülönbek egyike" hatására teszi ezt, aki előtt „kincs és kincset rejt minden, ami magyar, a legkisebb szó is." Az ifjú poéta – akinek nevét tapintatosan elhallgatja – a varázslók lázas lelkesedésével magyarázta neki az ihar, juhar; iszalag, juszalag eredetét, a juh szóval való kapcsolatát, valamint az ar (=ujj, köröm) szó jelentését.

Szerinte a juhar összetett szó, arra utal, hogy a fa levele [!] a juh körméhez hasonlít. Az ar szó egyébként megtalálható az ar végű igékben (vakar, kapar) és a körömmel való tevékenységet jelenti. Babits ámulva hallgatja a magyarázatot, de azért kételkedését sem rejti véka alá – úgy gondolja, hogy nem minden ar végű ige van kapcsolatban a körömmel– , s „ártatlan csúfolódással közbeveti" a cáfoló szót: takar. De a fiatalember lelkesen tovább beszél, észre sem veszi a megjegyzésben rejlő finom gúnyt. Ezeknek az élményeknek a hatására bekapcsolódott ő is a játékba, s kutatni kezdte a magyar nyelv csodálatos titkait. Ipolyi Arnoldnak az ősmagyar vallással kapcsolatos vizsgálatait akarta kiegészíteni. Elhatározta, hogy a természetimádó magyar nép világában keres olyan szót, amely egy istenség nevére utalhat. Kiindulópontja, tudományos forrása, egy gyermekkori emléke, Pósa Lajos sokat idézett Nyúl című mondókájának két sora: „- Mák, mák, mák, Káp hozta/ Jó is ez a káposzta!"

Erdélyi József – ő a meg nem nevezett fiatal költő! – az Árdeli szép hold című kötetének 1939. október 14-én írt bevezetőjében másképpen emlékezik vissza az írás születésére …Egy alkalommal – talán 1924. március 26-án (Török Sophie naptárai 1921-1941, szerk. Papp Zoltán János, Bp., 2010., 191.) látogatóban volt a Reviczky utcában, ahol lelkesen beszélt kutatásairól, többek között az iharfáról is, melynek patkós termését a juhkörömhöz hasonlította. Az „írói lelkiismeret prédikátora" azonban – írja sértődötten Erdélyi – a beszélgetés hatására „nagyra becsült vendége hátára" gúnyiratot ragasztott, egy teljes újságoldalon kipellengérezte. Ráadásul figyelmetlenül hallgatta fejtegetéseit, mert ő sohasem mondta azt, hogy a juhköröm a juharfa leveléhez hasonlít. „Csak Babits olyan ember – folytatja személyeskedve Erdélyi –, hogy olyat fog másra, olyan ostobaságot, amit ő maga agyal ki, meghamisítva a más szavait." (Erdélyi József, Árdeli szép hold, Bp., 1939., 40.) Erdélyi utólag kemény szavakkal illeti Babits „se füle, se farka" cikkét, szerinte annak idején a közönség is „azt hitte, hogy a tudós költő bolondgombát evett" (Árdeli…,15.), botanikai tévedéséért pedig egyenesen „ostoba ember"-nek is nevezi.

A Káp isten kézirata nem maradt fenn, csak a második bekezdés első mondatát módosító rész szerepel egy Gellért Oszkárnak küldött levelében. Az írásnak azonban két nyomtatott változata van. Az első a Pesti Naplóban látott napvilágot, alcíme a „Nyelvtudományi értekezés", komoly tudományos fejtegetést sejtet. A feltételezést azonban cáfolja a tartalom, mely humoros formában, ironikusan avatkozik be a szavak eredetét kutató tudományág munkájába. – Ebben a cikkben valóban azt

írta, hogy a juharlevél a juh körméhez hasonlít, csak a későbbi két kiadásban javította ki a juharlevél szót a juhar termésére, melynek szárnyai sarlósan összehajolnak. Az újságban megjelent szöveget Babits később, 1937-ben tehát javította, és két dologgal is kiegészítette: az utolsó bekezdés elé egy újabb, a rövidítésből eredő betűszó, a kápé részletes magyarázatát illesztette be, míg az eredeti szöveg befejező, fohászkodó mondatát (Óh, Szent Káp, irgalmazz!) a következő záró sorral helyettesítette: „S a nyelvész avval a büszke öntudattal teheti le értekező tollát, hogy egy istennek adott életet." A végleges változat, az ultima manus címe alá már a „Nyelvtudományi humoreszk" meghatározást írja, ezzel talán csökkenti a paródia élét, hiszen már előre jelzi, hogy humoros tárgyú rövid prózai alkotás következik.

Babitstól távol állt, hogy tréfás utánzásával, kétkedéseinek hangoztatásával bosszantsa vagy nevetségessé tegye ifjú barátját. A parodizálás okozta negatív élményeket néhány évvel korábban egyébként maga is átélte. Még a neve is az alliterációk áldozata lett: Karinthy Frigyes Babits Bihály, Lovászy Károly pedig az Ugat című füzetben Macsics Mihály néven közölte „verseit". A humoros hangnemben leírt, gúnyolódásra alkalmas sorok az iskolában is utolérték a költőt. A tisztviselőtelepi gimnáziumban a diákok a háta mögött Bihálynak nevezték, 1915 őszén pedig a közel hatvan fős VII. osztály tanulói ruhaszárító kötélen lengő ingeket ábrázoló táblai rajzzal fogadták őt a tanteremben, és az Ugatban megjelent vers sorait zümmögték: „Mi csüng a csendben? /A csendben csüng egy ing./ Azért ing, hogy ringva lengjen, /E vers azért van, hogy csak csengjen." A humorra, az ártatlan diákviccekre kevésbé fogékony Babits nem emelte fel a hangját, nem vált ingerültté, hanem – Kempelen Attila (az egykori tanítványból lett középiskolai tanár) emlékei szerint – „markáns arcán széles mosoly támadt", majd komolyságot erőszakolt magára, letöröltette a táblát, és belekezdett irodalmi tananyag magyarázatába.

Babits az etimologizálás divatjáról saját tetszetős, de tudománytalan, torzított példáival mondott véleményt, Erdélyi József személyét és munkásságát azonban nem akarta bántani. A költő iránti nagyrabecsülését nyilatkozataival, tetteivel, kurátori döntéseivel is bizonyította. De ez derül ki a Káp isten nyilvános felolvasása elé írt bevezetőjéből is.

Nagy Endre, a magyar kabaréirodalom megteremtője elhatározta, hogy a humort becsempészi az irodalmi előadásokba. Amikor a Móricz Zsigmond kezdeményezésére megalakult a Nyugat Barátok Irodalmi Szalonja, és 1931-ben megkezdte működését, a délutáni előadások

szervezését az akadozó előadásmódjáról híres konferanszié vállalta. Tersánszky Józsi Jenő szerint Nagy Endre „világszenzációt szimatolt abban", hogy a szalonban fellépteti Babits Mihályt, mint humoristát. 1931 kora őszén meg is hívta a költőt, hogy a Britannia Szállóban rendezett Nyugat matinén (valószínűleg október 17-én: Török Sophie naptárai, 456.) lépjen fel egy vidám írásának bemutatásával. A költő hosszas rábeszélés után elfogadta a felkérést, a Káp isten című nyelvészeti humoreszkjét és az esztergomi élményeken alapuló Trucclyuk felolvasását tervezte. A szálloda hosszú különtermének emelvényére fellépő költőt szűnni nem akaró taps fogadta. Elöljáróban elmondta, hogy írását csak „ártatlan diákvicc"-nek szánta, és a tudománytalan etimologizálást akarja egy ártatlan kis mosoly kíséretében bemutatni. Ennek a bevezetésnek az Országos Széchenyi Könyvtárban megtalálható a ceruzával írt fogalmazványa (OSZK Fond III/1921.):

H.[ölgyeim] és U.[raim] <arra kérem> A most következő „nyelvészeti értekezést" nem szabad másként tekinteni mint egyszerű és szerény tréfának. Jól tudom, hogy e <helyen a ugyane> mellett az asztal mellett már nagyon komoly és érdekes nyelvtudományi előadások hangzottak el – eszemágában sincs hogy párját vagy paródiáját adjam ezeknek. <De ahol sok esett a komoly szóból, ott sohsem árt egy kis ártatlan mosoly, egy kis tréfás szkepszis, mintegy ellenszerül, mert aki egészen komolyan beszél és csöppetsem kételkedik, annak ritkán van egészen igaza.>

A komoly nyelvtudós és tanár urak mellett én csak olyan vagyok mint az ájtatos diák: de a diáknak is szabad néha csinálni egy-egy ártatlan diákviccet. Ez a vicc ezuttal nem is a komoly tanár urakat vicceli; inkább a dilettáns nyelvészeket akik <mindenütt otthon vannak és katedrát tartanak ha> nem ülnek katedrákon; mert egy kicsit minden magyar ember nyelvész. Rontjuk talán a nyelvet, s keresztrefeszitjük, - de titokban <és tudat alatt> mégis szeretjük, beszélünk és álmodozunk róla. Ugy vagyunk vele mint az a férj aki goromba és nemtörődöm a feleségével: de mégis szereti álmaiban és szavaiban oltárra ülteti. Mindnyájunkban lappang <egy> valami a délibábos nyelvészből: ez a turáni fajta nem halt még ki.

Az oldal végén még a következő töredékmondat olvasható:

barátom aki különben távol áll tőlem hogy perszifláljak – nemcsak azért mert költő ő, s ennek a költőnek nincs nagyobb tisztelője nálam; hanem azért is mert igazán senkisem ismerheti jobban a régi magyar nyelvet nála.

Az utolsó néhány sorban Babits szinte előre megköveti Erdélyi Józsefet a később leírt (de szóban lehet, hogy már 1937 előtt kimondott) vádjaiért, hangsúlyozza, hogy nem a gúnyolódás, a nevetségessé tétel volt a célja, hiszen elismeri nemcsak költői tehetségét, hanem a régi magyar nyelvben szerzett tudását is értékeli, nagyra becsüli.

Ezek a mondatok azonban azt is sugallják, hogy derűs percek következnek, de a felolvasás során „egy mosollyal, egy hamiskás fintorral" sem sejteti, hogy „nem a szépség komoly imádatára akar hangolni!" Elmondta, hogy a káposzta szó vizsgálatából rájött arra, hogy létezhetett az ősi magyar mitológiában egy Káp nevű isten, akinek nemzeti ételünket (Káp-hozta: káposzta) köszönhetjük. Ebből a névből, latin és ismeretlen eredetű szavak segítségével, percek alatt nyolc szóból álló magyar családot származtatott: kápolna (Káp-kolna: az istentisztelet helye. A kolna jelentése: kisebb ház a szőlőhegyen, ez a szó szerepel Vörösmarty 1844-ben írt Rossz bor című versében.), káplán (káp-lány: Káp papnője), káprázás-káprázat (az isten önkívületi állapotban, transzban történő imádása), káptalan (a kereszténység idején ezen a helyen tilos volt a tisztelete). Az adományokat gyűjtő kápsáló (kápsa [elav., lat.]=tarisznya) barát, sőt még a rövidítésből kialakult kp.= kápé szavunkat is – mely arra utal, hogy a városi ember pénzzel tudja leróni háláját Kápnak a sok ajándékért – a mezei istenség nevéből eredezteti. A nevettetésre szánt értekezést ironikusan azzal a büszke öntudattal zárja, hogy kutató munkájának eredményeként „egy istennek adott életet". Tersánszky Józsi Jenő, aki jelen volt a hotel elegáns vörös termében, ezt írta az előadás hatásáról: „Érdeklődés, feszült figyelem csöndje, mind követi az elbeszélést, csak az nem, aminek szánva van: a nevetés." A dermedt csend, majd udvarias taps oka az volt, hogy az előadó sem hangjával, sem arckifejezésével nem tudta érzékeltetni az írás hangulatát.

Babits egykedvűen, kissé mogorván vette tudomásul, hogy mint humorista megbukott. Fanyalogva hallgatta, hogy Nagy Endre és mások – Tersánszky szerint – azt bizonygatták, hogy „vidám elmésségei azt az igazi sikert váltották ki a közönségből, amit nem hangos röhej jelez, hanem a belső, megilletődött mosoly." (Tersánszky Józsi Jenő, Nagy árnyakról bizalmasan, Bp., 1964.)

Babits Mihály tréfásnak szánt, értekezését/humoreszkjét Erdélyi József komoly, sőt rosszindulatú, hozzá nem értő kritikának veszi, és elhatározza, hogy a költő épülésére tudományos igénnyel megmagyarázza a nyelvészek által szlovák vagy szlovén eredetű jövevényszónak tartott káposzta szó eredetét. Az etimológiát megelőző mondatban sértődötten ezt írja: „Babits Mihály okulására megfejtem

egyúttal a káposzta, káboszta, kapuszta vagy kapusztya szót, hadd lássa a doctus poéta: mit tud egy szerinte nagyon földszagú költő." (Árdeli…, 71.)

„Kop, kap, kob, kab, káb fejet jelent, a kápa és a kába, a kobak vagy a kabak és a koponya vagy kaponya szóban. A fej üreges részét jelenti kop, kap, káp, kob, kab, káb, kápa, kába. Kápa a belül üres nyeregfő neve. Kobak vagy kabak kemény héjú, üres tökfajta, amit edénynek és hegedűtestnek, koboznak használtak. Üres tökfej és kobak egyet jelent. A koponya vagy kaponya a fej csontüregét jelentő kop, kap és az onya szó összetétele és eredetileg nem koponyacsontot, hanem az agy velejét jelenti. Ony, eny, onyó, enyő, onya, enye, onyu, enyü rugalmas, kocsonyás halmazállapotot jelent. […] A káposzta vagy kapuszta szó oszta, uszta része levelet, lapot jelent, olyan szó, mint az ostya, puszta, vagy a német Wüszte. Török neve is lehana vagy lahana, a magyar Lohonya helynévvel együtt lapot, levelet jelent. […] A káposztát fejjé összeboruló leveleiről nevezték el. Fejes káposzta, káposztafej, ismert kifejezések." (Árdeli…, 72.)

A fenti részletes és bonyolult fejtegetést Zsirai Miklós nyelvész így kommentálja: „Gondolom, hogy marta a sárga irigység szegény doctus poétánkat e megszégyenítő bravúr láttán." (Zsirai Miklós, Őstörténeti csodabogarak, in: A magyarság őstörténete, szerk. Ligeti Lajos, Bp., 1943., 274.)

*

Erdélyi a háború után, rövid egyetemi tanulmányai idején kezdett foglalkozni sajátos szótörténeti kutatásaival. Az antikváriumokban megvásárolta a fellelhető népköltési gyűjteményeket, és a népköltészet gazdag szókincséből valamint az ország különböző részeiből származó szógyűjtéseiből kiindulva szeszélyes költői fantáziája segítségével, a képzettársítás útját járva kereste a magyar nyelv titkait. (Aki „elfér a törpék hóna alatt", interjú, Délibáb 1942. június 27.) Különösen Kertész Manó Baumgarten-díjas nyelvésszel való eszmecseréiből merített sokat. Rájött arra, hogy a nyelvészek csak a szótőig, az etimonig jutottak el, de a szótő rejtelmeibe nem mertek/tudtak behatolni, és nem bontották azt le egészen a hangokig. (Csák Gyula, Erdélyi József, interjú, Élet és Irodalom 1968. június 22. in: Erdélyi József Magányos csillag, szerk. Medvigy Endre, Bp., 2006. 315-318.) Ismerte a nyelvtudomány eredményeit, de ő túllépett ezeken, „magamba mélyedtem – írta -, megkerestem magamban a volt gyermeket és az ősembert, leszálltam abba az elsüllyedt világba, ahol minden hangnak olyan teljes értéke van, mint egy szónak, vagy egész mondatnak." (Árdeli… 5.) Hosszú ideig gyakorlatilag az íróasztal

fióknak írt, abban reménykedve, hogy valamelyik fejtegetése megjelenik. Ezért van az – írja az Árdeli szép hold 2005-ös kiadásának bevezetőjében Sigmond Péter - hogy „Szükségképpen sok az átfedés az egyes tanulmányok közt. Néha szinte ugyanazokat a sorokat olvashatjuk az egyik műben, mint a másikban." Először csak ismerőseinek, barátainak mutatta be kutatásainak eredményét, a harmincas évek végén pedig két kötetben (Eb ura fakó, 1937, Árdeli szép hold, 1940.) publikálta szómagyarázatait. Gyakran hangoztatta, hogy „Nem vagyok tudós, vagy hivatásos nyelvész", de úgy érzi, mivel őt nem kötik szabályok, többre jutott a hivatásosoknál, mert megérezte: „minden szó költői alkotás". „Művemet – olvasható az Árdeli szép hold előszavában – nem is tekintem tudományos műnek, s megvallom, hogy ebbeli munkásságomat sokkal többre becsülöm egyéni költészetemnél. Mert ez a magyar nyelv költészete."

Felolvasásait, könyveit sok esetben közöny, gúny, kritika fogadta. Különösen a Nyugatban megjelent könyvismertetés (Kádár Erzsébet, Fakó vagy vaskó, Ny 1937/8.) bántotta őt, melyben a szerző költészetének elismerését hangoztatja ugyan, de az Eb ura fakó című kötetének szómagyarázatait a kuruzsláshoz hasonlítja. „Azokhoz a delejes emberekhez és ráolvasó nénikhez, akik a világ minden baját, búját egyfajta teával vagy mondókával gyógyítják. S abban is hasonlít ezekhez a magacsinálta doktorokhoz, hogy irgalmatlan haraggal viselkedik a szakemberekkel szemben." A kritikus sorok mögött Babits jóváhagyását sejtette, ezt könnyen hevülő emberként szóvá is tette: „Csak bújjék Babits a Kádár Erzsók kék harisnyája mögé, írasson nyelvészkedésem ellen a Nyugat minden számában csúfondáros bírálatot. Majd a végén meglátjuk, kinek van igaza." (Árdeli… 40.) De mások sem értékelték nyelvészeti munkásságát, ő is tudta, hogy a „felkent nyelvészek futóbolondnak tartották", s ismerte Móricz Zsigmond, Szabó Dezső, Németh László, Zilahy Lajos és Zsirai Miklós értetlenkedő véleményét is. (Árdeli… 16.) Szabédi László (Erdélyi Helikon 1937.) költő, nyelvész és Veres Péter (Kelet Népe 1940.) író azonban elismerik, becsülik munkásságát: „ha egyáltalán le tudunk hatolni nyelvünk és a nyelvek lényegébe – írja Veres Péter – , ahhoz Erdélyi a legjobb vezető." A negatív vélemények elkeserítették a költőt, de annál nagyobb meggyőződéssel, önérzettel vallotta, hogy „Bárhol, a világ bármely nyelvéről jelent volna meg olyanszerű könyv, mint az én Eb ura fakó című könyvecském, világsikert aratott volna, mint olyan mű, melyben korszakalkotó gondolat látott napvilágot.", később hozzátette ezt is: „eredményeim ma egyedüliek az egész világirodalomban, s a

filológiában olyan jelentősek, mint minden korszakalkotó nagy felfedezés." (Árdeli …, 16., 17.)

A nyelvészkedésében rejlő merész költői képzeletét Babitstól Móricz Zsigmondig sokan észrevették, és egyetértettek abban, amit Németh László így fogalmazott meg: „Van egy magyar költő, akit sokan csúfolnak nyelv-magyarázataiért. Ő a magyar szavakat molekuláknak tartja s atomokra akarja szétbontani. A szótövekben további szótöveket fedez fel s a képzést összetételnek tekinti. Bizonyára sok csodabogarat összehord, bár aligha van magyar ember, aki mélyebbről érzi nyelvünk természetét." (Németh László, Nyelvekről, Tanú 1933. április, 236.)